

Lider nitqinin praqmafonetik xüsusiyyətləri (Heydər Əliyevin nitqi əsasında)

Nəzakət Qaziyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: n.qazi@inbox.ru

Annotasiya. Məqalədə lider nitqinin təhlili sosial kontekstdən və praqmatik münasibətlərdən asılı olaraq sosiofonetik yanaşmaya uyğun olaraq aparılmışdır. Məqalədə rəsmi-publisistik ünsiyyət şəraitində prosodiya sisteminin reallaşması ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmiş, resipientə təsir edən monoloji nitqin prosodik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, nitqin təsiri bilavasitə dil alətlərinin arsenalından istifadənin effektivliyi ilə bağlıdır. Məqalədə müasir eksperimental fonetik tədqiqatın nitq nümunəsinin prosodiya, lüğət və praqmatika arasındakı əlaqənin öyrənilməsinə yönəldilməsi ilə əlaqədardır və prosodiya vasitələrinin daha dərinədən öyrənilməsi üsulları təhlil olunmuşdur. Nitq vasitəsilə resipientə təsir üçün müxtəlif dil səviyyələri üzrə, xüsusilə leksik və fonetik vasitələr kompleksinin qarşılıqlı təsirinin xarakteri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: linqvostatistika, praqmafonetika, sosiofonetika, eksperimental fonetika, nitq signalının akustik parametrləri

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.01.2023; qəbul edilib – 25.01.2023

Pragmaphonetic characteristics of the Leader's speech (based on Heydar Aliyev's speech)

Nazaket Gaziyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

E-mail: n.qazi@inbox.ru

Abstract. In the article, the analysis of the leader's speech was carried out according to the sociophonetic approach, depending on the social context and pragmatic relations. In the article, the issues related to the implementation of the prosody system in the conditions of official-publicistic communication were considered, and the prosodic features of the monologue speech affecting the recipient were investigated. It was determined that the effect of speech is directly related to the effectiveness of using the arsenal of language tools. The article deals with the focus of modern experimental phonetic research on the study of the relationship between prosody, vocabulary and pragmatics, and the methods of deeper study of prosody tools are analyzed. The nature of the interaction of the complex of lexical and phonetic means, especially the complex of lexical and phonetic means, has been determined at different language levels to influence the recipient through speech.

Keywords: linguostatistics, pragmaphonetics, sociophonetics, experimental phonetics, acoustic parameters of the speech signal

Article history: received – 13.01.2023; accepted – 25.01.2023

Giriş / Introduction

Müasir dövrdə ünsiyyət vasitəsi kimi nitq fəaliyyətini təmin edən mexanizmlərin öyrənilməsinə marağın artması müşahidə olunur. Fiziologiya, psixologiya, məntiq, fəlsəfə kimi müxtəlif elm sahələrinin, eləcə də dilin müxtəlif səviyyələrinin, xüsusilə fonetik səviyyənin – nitqin prosodik xüsusiyyətlərinin ünsiyyət prosesində rolunun öyrənilməsinə tədqiqatçıların marağı ünsiyyətin kommunikativ tərəfinin həm fonetik, həm də ümumi linqvistik baxımdan araşdırılmasının tətbiqi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə bağlıdır. Natiqin kommunikativ niyyəti nitqdə dil modellərinin aktuallaşmasının xarakterini, nitqin prosodik tərtibinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Nitqi ilə geniş auditoriyaya təsir göstərmək istəyən natiqin prosodiya elementlərindən xüsusi həssaslıqla istifadə etməsi nəzərdə tutulan hədəfə nail olmaq üçün ən mühüm amillərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı şəxslərin, xüsusilə tanınmış şəxslərin nitqinin bu istiqamətdə təhlili xüsusi aktuallıq kəsb etməsi ilə diqqət çəkir.

Əsas hissə / Main Part

Şifahi nitqin öyrənilməsi dilin işləklik xüsusiyyətləri və nitqin qavranılması prosesinə nüfuz etməyə, prosesin daxili mexanizmini və incəliklərini tədqiq etməyə imkan verir. Psixolinqvistik və eksperimental fonetik tədqiqatlar natiqin şüurunda formalaşmış koqnitiv modellərin müəyyən olunmasına şərait yaradır. Bu tipli tədqiqatlarda ümumi modellərlə yanaşı, fərdi nitq “modelləri”nin öyrənilməsi də maraqlıdır. Son dövrlərdə ümumilikdə pragmatikanın inkişafı tədqiqatçıları dilin pragmatik funksiyasını ifadə edən linqvistik vasitələrin öyrənilməsi problemi ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur.

Konkret şəxsin nitq nümunəsi pragmatik istiqamətdən fonetik baxımdan araşdırıldığı kimi, leksik və linqvostatistik yöndən də təhlil oluna bilər. Bu istiqamətdə tədqiqata artan marağı nəzərə alaraq, nümunəvi lider nitq modeli kimi Heydər Əliyevin nitq nümunələri əsasında statistik təhlil aparmaq qərarına gəldik. Tədqiqat üçün “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ümumrespublika həmrəylik mitinqində çıxışı” (Azadlıq meydanı, 5 oktyabr 1994-cü il) [1] seçilmişdir.

Kommunikativ niyyətdən – müəllif intensiyasından asılı olaraq nitq aktı müəyyən qrup leksik vahidlərin ətrafında formalaşdığından bu, ümumi məzmunla yanaşı, üslub xüsusiyyətlərinə, eləcə də leksik vahidlərin “seçilməsinə” öz təsirini göstərir. Təcrid olunmuş şəkildə götürülmüş leksik vahiddən fərqli olaraq təfəkkür vahidi olan “konsept” eyni sahə ilə bağlı anlayışların eyni qrupda birləşməsinə ehtiva etdiyindən eyni konsept sahəsinə malik vahidlər mətnə ümumi təsəvvür və “fon” məzmununun formalaşmasına səbəb olur. Fərdi deyil, “kollektiv təfəkkürlə bağlı vahid” olduğundan [2, s.51] koqnitiv-linqvistik analiz vasitəsilə müəyyən olunan bu tipli ümumi koqnitiv modellər ümumi dünyagörüşü ilə bağlı olmaqla eyni ictimai birliyin üzvləri üçün ümumi mənəvi dəyərləri əks etdirir [3, s.41]. Mətnə təkrarlanan və beləliklə işlənmə tezliyi ilə digərlərindən fərqlənən leksik vahidlərin, adətən müəllifin hədəfini əks etdirərək diqqət mərkəzində saxlanılan əsas məsələ ilə bağlı olması nəzərə alınaraq bu ifadələr xüsusi tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir. Qeyd edək ki, təqdim olunan mətnə bir dəfə işlənən (unikal) sözlər ümumilikdə mətnədəki sözlərin 39,5 %-ni, mətnə təkrarlanan sözlər 60,5 %-ni təşkil edir.

“Voyant-tools” proqramı əsasında işləkliyi ilə seçilən leksemlər aşağıda təqdim olunur. Qeyd edək ki, yüksək işlənmə tezliyinə malik leksemlər daha böyük ölçüdə verilməklə fərqləndirilmişdir:

aktuallıq qazandığını nəzərə alsaq, qeyd etmək olar ki, nitq prosesində praqmafonetik aspektdə meydana çıxan məqamların təhlili müxtəlif elm sahələrinin – fizika (akustika), psixologiya, fəlsəfə, məntiq, fiziologiya və digər elmi istiqamətlərin tədqiqat üsullarından istifadə olunmaqla aparılır. Bu yanaşma nitqi bütün elementlərinin sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğu bir sistem kimi öyrənilməsi ehtiyacı ilə bağlıdır. Belə yanaşma nəinki fənlərarası, hətta dilin yaruslararası əlaqələrini belə əhatə edir: məsələn, sintaksis və prosodiya, lüğət və prosodiya, supraseqmental və seqmental vahidlərin təhlili və s. Bundan əlavə, praqmatik istiqamətin inkişafı nitq fəaliyyətinin həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən öyrənilməsi ehtiyacı ilə bağlıdır. “Əgər sintaktika ifadənin necə qurulduğunu, insanın necə danışdığını (dilini xarici formaları baxımından) izah edərsə, semantika onun nə dediyini, ifadənin nə demək olduğunu göstərsə, praqmatika insanın hansı şərait və hansı məqsədlə bu halda danışdığını aşkar etməyə çalışır” [5]. Praqmatikanın fərqli xüsusiyyəti, tədqiqatçıların fikrincə, onun mərkəzində danışanın özünün şəxsiyyətinin olmasıdır. Məhz buna görə də praqmatika natiqin bu şəxsi sferasında baş verən hər hansı dəyişikliyi həssaslıqla əhatə edir ki, bu da hər bir natiqin ünsiyyət prosesinə gətirdiyi subyektiv başlanğıcdır.

Nitqdə leksik və qrammatik vahidlə ifadə olunmayan müxtəlif mənə çalarlarının prasodiya vasitələri ilə ifadəsində praqmafonetik çalarlar xüsusi rola malikdir. Praqmafonetik xüsusiyyətlər ictimai nitqdə xüsusi çəkiyə malik olması ilə diqqəti cəlb edir.

İctimai nitq ayrı-ayrılıqda konkret şəxsə deyil, bütövlükdə auditoriyaya ünvanlandığından özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Ünsiyyətin vahid adresatı kimi “kütlə” çıxış etdikdə fərdi xüsusiyyətlər əhəmiyyətini itirdiyindən dinləyicilərin eyni nitqin təsiri altında olması faktı nitqin daha çox emosional tərəfinin aktivləşməsi, rəşional istiqamətin isə müəyyən qədər zəifləməsi ilə müşayiət olunur.

Müasir dövrdə ictimai nitqin ritorik və linqvistik hadisə kimi tədqiqinə, xüsusən də inandırma prosesində linqvistik vasitələrin iştirakı ilə bağlı məsələlərə marağın artması müşahidə olunur. Natiqin niyyətinin həyata keçirilməsində həm linqvistik, həm də ekstralinqvistik vasitələrin rolunun müəyyən edilməsi, ictimai nitqin növündən asılı olaraq ritorik nitqin dəyişkən və invariant leksik-qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələyə praqmatik baxımdan yanaşma – dinləyicilərə nitqlə təsir etməyin effektiv yollarının axtarışı da bu gün aktual problemlərdən hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, son dövrlərdə yayılmış tendensiyaya görə, hər hansı bir şəxsin peşəkar və sosial fəaliyyətdə uğuru onun nə qədər yaxşı natiq olması ilə müəyyən edilir.

Kütləvi nitqin praqmatik təsirə malik olması mühüm şərtədir, natiq resipientə müəyyən təsir göstərməlidir. Nitq təsiri yalnız mesajın başa düşülməsindən deyil, həm də mesajla müəyyən münasibətin formalaşmasından ibarətdir.

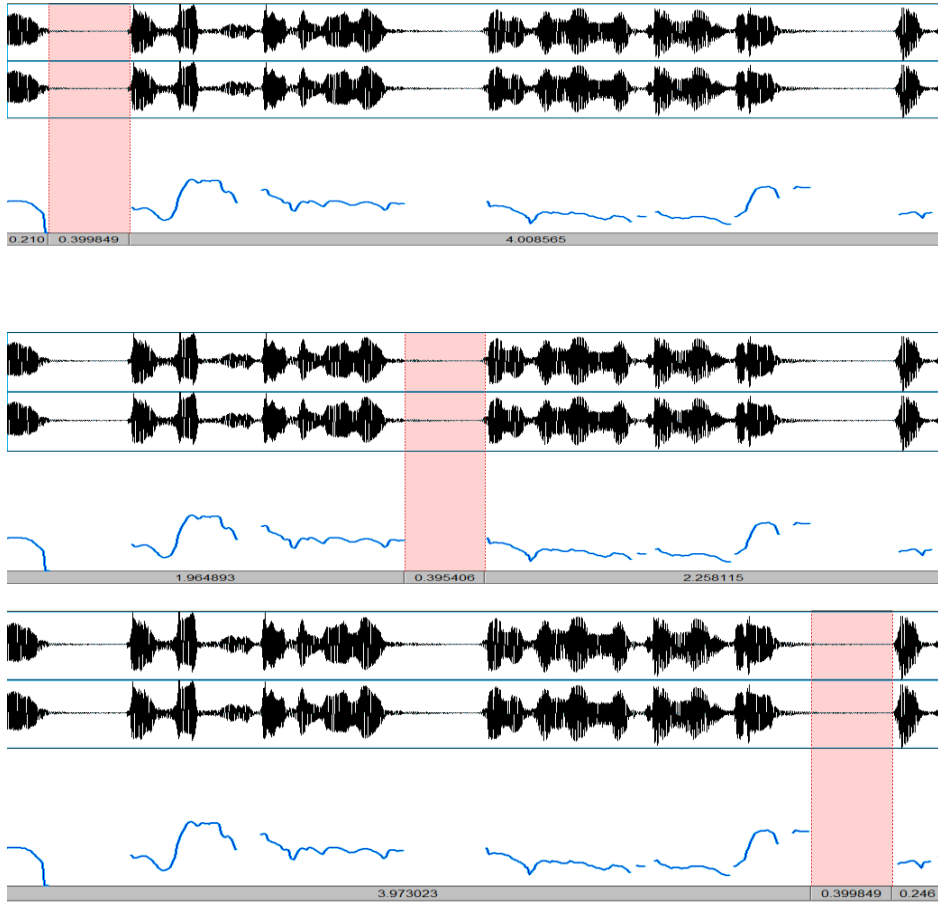
İstənilən ictimai nitq müəllifinin “iz”ini daşıyır. İctimai nitqin praktiki təsiri müəyyən bir cəmiyyətin mədəniyyətinin daşıyıcısı və bu mədəniyyətin dil ehtiyatlarının istifadəçisi kimi linqvistik şəxsiyyətdən asılıdır. Tarixi, ekstralinqvistik və sosial-mədəni amillərlə əlaqədar real vaxtda baş verən, müəyyən strategiyaları həyata keçirən kommunikativ hadisə olan ritorik diskursda məqsədə çatmaq üçün praqmatik strategiyanın seçimi mühüm şərtlərdəndir.

İctimai nitqin ritorikasında ritmik ardıcılıqların rolunu və onların praqmalinqvistik səciyyə daşıyaraq xüsusi üsluba çevrilməsi yollarını aydınlaşdırmaq üçün son dövrlərdə ayrıca istiqamət kimi tədqiqatların aparılması təsadüfi deyil. İctimai nitqin ritmik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində praqmafonetik yanaşma xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu isə daha çox liderlərin nitqində təzahür etdiyindən digər məziyyətləri ilə yanaşı, həm də xüsusi təsir gücü ilə seçilən bir nitq nümunəsini – Heydər Əliyevin nitqindən seçilmiş bir fraqmenti praqmafonetik baxımdan təhlilə cəlb etdik.

“...Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini gün-gündən möhkəmləndirir və gün-gündən yüksəklərə qaldırır. Və bilin, mən Azərbaycanın dövlət başçısı kimi deyirəm, bundan sonra Azərbaycan heç kəsdən asılı olmayacaq”.

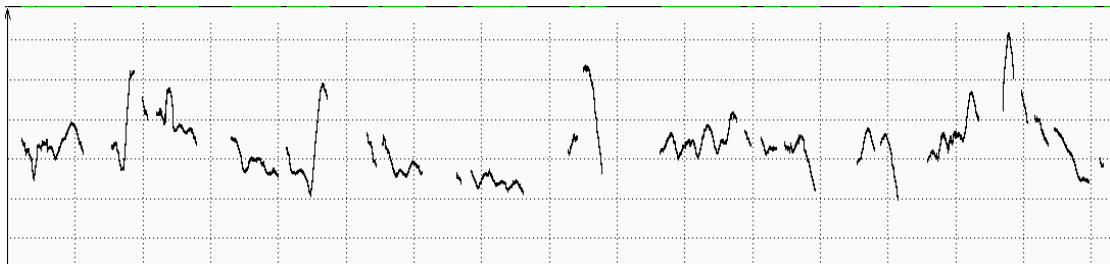
Nitqin təsir gücünün artırılmasında “nitq - pauza” qarşılıqlığının “seçimi” xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu, son nəticədə fərdi səciyyə daşısa da, individual amillərlə yanaşı, zamanla insanda formalaşan və inkişaf etdirilə bilən vərdişlə bağlı tərəfləri də mövcuddur. Sintaqlararası məsafə natiqin emosional durumu, söylədiyi nitqin üslubu və bir sıra psixoloji və fizioloji amillərdən asılı

olsa da, təcrübəli natiqin əsas məziyyətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Təhlil üçün seçilmiş nitq parçasında kiçik pauzalardan başqa, üç sintaqmarası pauza qeydə alınmışdır ki, bunların eyni ölçüdə olması natiqin peşəkarlığından xəbər verir:

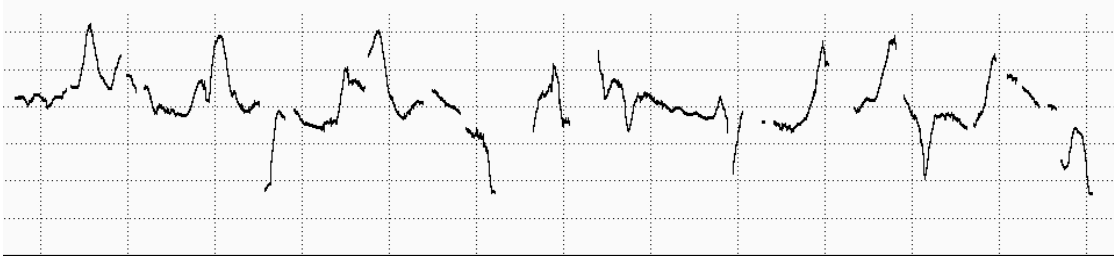

Göründüyü kimi, hər üç halda sintaqmlararası pauza 39 m.s.-yə bərabərdir. Mürəkkəb ritmik vahid bir və ya bir neçə sadə ritmik vahiddən ibarət nitqin bir hissəsidir. Başqa sözlə, mürəkkəb ritmik vahid anlayışı eyni nitq seqmentinə tətbiq edildiyindən sintaqm və prosodik kontur anlayışları ilə əlaqələndirilir. Ritmik ardıcılıqlar nitqi daha inandırıcı, iddialı və təsiredici etmək üçün nəzərdə tutulmuş mürəkkəb və xüsusi ritm konstruksiyasıdır. Bu ardıcılıqlar elə qurulur ki, nitq axınında müntəzəm olaraq təkrarlanmağa meyillidirlər, bunlar nitqin qəsdən və şüurlu ritmik təşkili nəticəsində meydana çıxır.

Ümumiyyətlə, nitqin prosodiya elementləri eyni mətnin ifa olunması zamanı belə, hər bir şəxsin nitqi üçün fərqli xüsusiyyətlərin təzahürü ilə səciyyələnir. Əyani şəkildə bunu nitq parçasının intonaqramında görmək mümkündür:

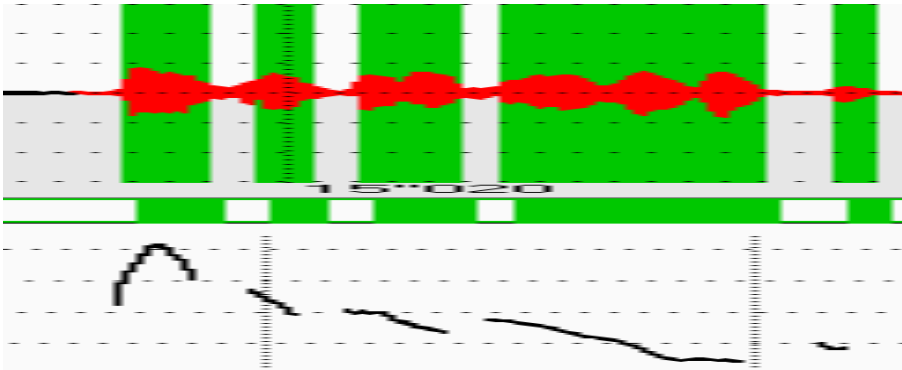
Akustik parametrləri təhlil etmədən belə, vizual olaraq tonun hərəkətini izləməklə başqa bir şəxsin eyni mətni oxuduğu parçada fərqi müşahidə edə bilərik:

İntonaqramdan da gördüyümüz kimi, tonun yüksəlib-endiyi hissələr fərqlidir. Bu, praqmatik niyyətdən asılı olaraq, məntiqi vurğu ilə deyilən sözlərin “seçimi” ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin nitqində “...bundan sonra Azərbaycan heç kəsdən asılı olmayacaqdır” cümləsində “heç kəsdən” ifadəsi xüsusi şəkildə fərqləndirilmişdir:

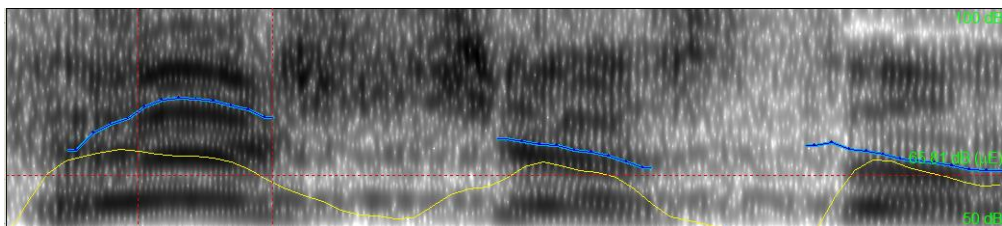

Bundan sonra Azərbaycan **heç kəsdən** asılı olmayacaqdır.

Heç kəsdən asılı olmayacaqdır (H.Əliyev)

“Heç kəsdən” ifadəsində /e/ səsinin xüsusi şəkildə vurğulanaraq tələffüz olunduğunu nəzərə alaraq, bu səsin akustik parametrlərinə nəzər salaraq: ƏTT (əsas tonun tezliyi) – 317,5 Hz., İ (intensivlik) – 66.5 dB., səsin davamlılığı – 0,078 m.s.-dir.

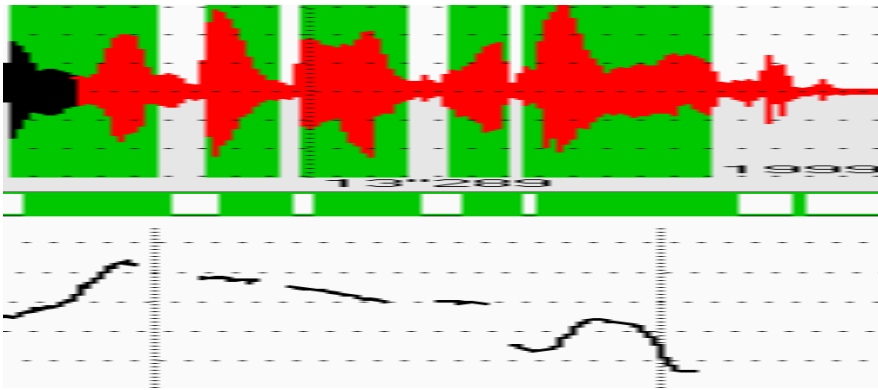

Heç kəsdən (H.Əliyev)

Müqayisə üçün H.Əliyevin nitqində eyni fonetik mövqedə, lakin vurğusuz heçada işlənən /e/ səsinin akustik göstəricilərini nəzərdən keçirək: ƏTT – 140,6 Hs., İ – 65.7 dB., davamlılıq – 0,043 m.s.-dir.

Göründüyü kimi, “Heç kəsdən” ifadəsində “vurğulanma”, yəni, sözün qabardılaraq diqqətə çatdırılması ƏTT-nin qiymətinin artması hesabına baş vermişdir. Bu ifadədə adi vurğu yox, həm də praqmatik elementin olduğunu dəqiqləşdirmək üçün eyni mövqedə işlənən, lakin müəllif tərəfindən adi intonasiya ilə tələffüz olunan digər vurğulu /e/ saitinin ƏTT-nə nəzər saldıq: 202,4 Hs. Göstəriciləri müqayisə etsək (317,5 Hs.// 202,4 Hs.//140,6 Hs.) /e/ saitinin birinci halda vurğulu və praqmatik baxımdan qabardılmış, ikinci halda vurğulu, üçüncü halda vurğusuz olduğunu aydın şəkildə görmək olar.

Eksperiment zamanı tədqiqata cəlb olunan digər şəxsə aid nitq nümunəsində “heç kəsdən” ifadəsi bu şəkildə qabardılmamışdır:

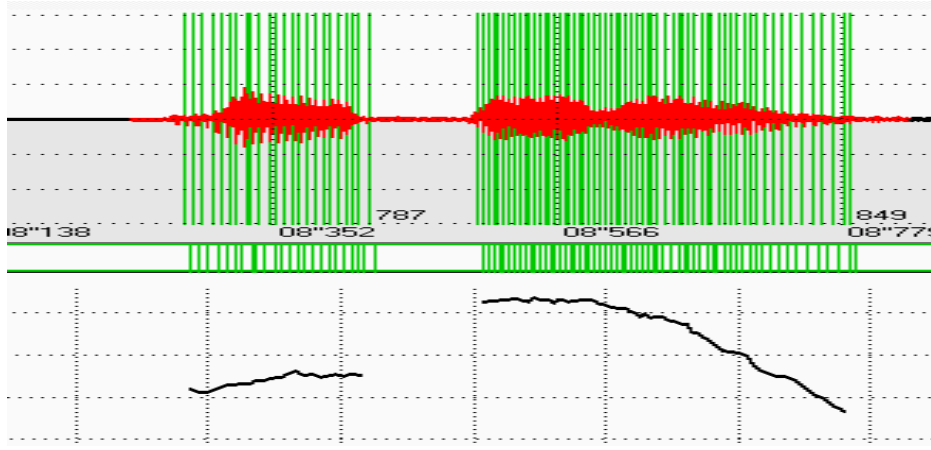
Heç kəsdən asılı olmayacaq (X)

Seçilmiş nitq parçasında H.Əliyevin nitqində bir neçə söz xüsusi şəkildə qabardılaraq tələffüz olunmuşdur:

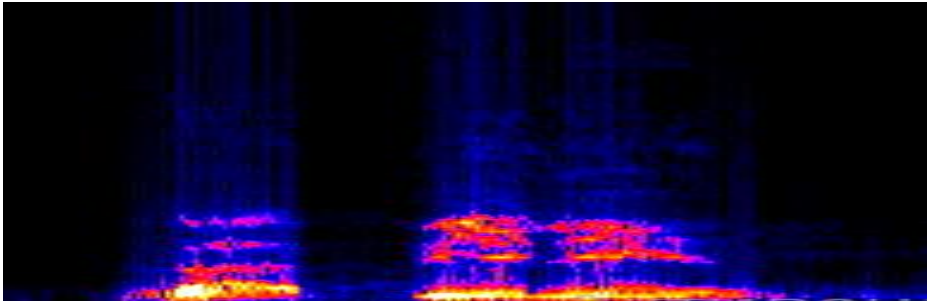
“...Azərbaycanın **dövlət** müstəqilliyini gün-gündən **möhkəmləndirir** və gün-gündən yüksəklərə qaldırır. **Və bilin**, mən Azərbaycanın dövlət başçısı kimi deyirəm, bundan sonra Azərbaycan **heç kəsdən** asılı olmayacaq”.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də “və bilin!” ifadəsinin tələffüzü ilə bağlıdır. H.Əliyevin nitqində repisientlərin diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə bu ifadə xüsusi şəkildə vurğulanmaqla yanaşı, həm də pauza ilə deyilir:

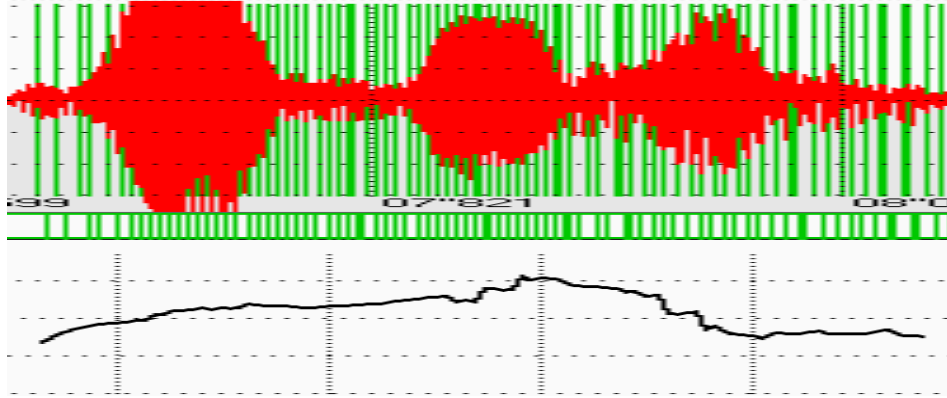
Və bilin!

Bunu sonogramda da aydın şəkildə görmək mümkündür:

Və bilin

Eksperiment zamanı tədqiqata cəlb etdiyimiz digər şəxsin nitqində bu ifadə bitişik və xüsusi vurğu olmadan tələffüz olunmuşdur – xüsusi praqmatik çalara təsadüf olunmur:

Və bilin (X)

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat göstərdi ki, ritmik ardıcılıqlar həqiqətən də nitqin bütün növlərində müntəzəm olaraq istifadə olunur və buna görə də onun praqmafonetik modelləşdirmə tələb edən fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri hesab edilə bilər. Ritmik ardıcılıqların istifadəsi əsasən nitqin mövzu-rematik bölgüsü ilə bağlı olduğundan əsasən sintaqmlara ayrılma məsələsi də praqmatik yanaşmadan asılı olur ki, biz bunu yuxarıdakı nümunələrdə də gördük. Bu halda adətən iki və ya üç mürəkkəb ritmik vahidin ardıcılığı kimi formalaşan, əvvəlkilərdən xeyli qısa olan deyimlərin rematik hissəsində onları yerləşdirmə meylli açıq şəkildə müşahidə olunur. Ritmik ardıcılıqların remaya daxil edilməklə düzülüşü onların nitqin ümumi ideyası ilə bağlılığından xəbər verir. Onlara ən çox ifadənin “məlumatlı zirvələrində”, mahiyyətə rematik olan cümlələrin sonunda təsadüf olunur.

Sadə ritmik vahidlərin növbələşməsi nitqin məzmunundan asılıdır və onun əsas funksiyası dinləyicinin diqqətini xüsusi, mühüm fikrə cəlb etməkdir.

Ədəbiyyat /References

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin ümumrespublika həmrəylik mitinqində çıxışı (Azadlıq meydanı, 5 oktyabr 1994-cü il)" // <https://lib.aliyev-heritage.org/az/3965317.html>
2. Jäkel, O. Hypotheses Revisited: The Cognitive Theory of Metaphor Applied to Religious Texts, 2002.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика: Дис... доктора филол. наук. – Воронеж, 1997, 330 с.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin milli televiziya və radio ilə xalqa müraciəti"dir (15 mart 1995-ci il). // <https://lib.aliyev-heritage.org/az/3965317.html>
5. Гак, В.Г. Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранные языки в школе. 1982. №5.

Прагмафонетическая характеристика речи Лидера (по мотивам выступлений Гейдара Алиева)

Назакет Газиева

Доктор философии по филологии
Институт языкознания имени Насими НАНА
E-mail: n.qazi@inbox.ru

Резюме. В статье анализ речи лидера проводился согласно социофонетическому подходу в зависимости от социального контекста и прагматических отношений. В статье рассмотрены вопросы, связанные с реализацией просодической системы в условиях официально-публицистической коммуникации, а также исследованы просодические особенности монологической речи, воздействующие на реципиента. Определено, что эффект речи напрямую связан с эффективностью использования арсенала языковых средств. В статье рассматривается направленность современных экспериментальных фонетических исследований на изучение взаимосвязи просодии, лексики и прагматики, а также анализируются методы более глубокого изучения средств просодии. Определен характер взаимодействия комплекса лексико-фонетических средств, особенно комплекса лексико-фонетических средств, на разных уровнях языка для воздействия на реципиента посредством речи.

Ключевые слова: лингвостатистика, прагмафонетика, социофонетика, экспериментальная фонетика, акустические параметры речевого сигнала